

MAŁGORZATA CICZKOWSKA-GIEDZIUN*

Opór jako oznaka podmiotowej orientacji. Rozważania na marginesie pracy socjalnej

Resistance as a manifestation of subjective orientation.
Considerations on the margins of social work

Streszczenie

W prezentowanym artykule podjęto próbę analizy koncepcji oporu w pracy socjalnej. Kategorię oporu charakteryzuje wielość znaczeń, co oznacza, że ujmowana jest w wieloraki sposób, zależnie od kontekstów cywilizacyjnych i kulturowych. Rozważania nad koncepcją oporu w obszarze nauk humanistycznych i społecznych nie są ani proste, ani jednoznaczne, gdyż każda dziedzina ma swoiste spojrzenie na tę kategorię. Analizy prowadzone w niniejszym opracowaniu przyjmują charakter interdyscyplinarny, jednakże punktem odniesienia jest pedagogika społeczna i rozwijana przez nią praca socjalna. Cel artykułu stanowi ukazanie dotychczasowego dorobku w zakresie kategorii oporu z uwzględnieniem trzech sposobów jej interpretowania: jako indywidualnej reakcji osoby korzystającej z pomocy, jako reakcji osoby wspieranej na relację z profesjonalistą, jako reakcji uczestników systemu pomocy społecznej wobec lokalnych praktyk, polityk instytucjonalnych i rządowych. W dyskursie pracy socjalnej bardziej powszechne jest postrzeganie oporu jako indywidualnej reakcji oraz reakcji na kontakt z profesjonalistą, mniej zaś – jako przejawu podmiotowej orientacji, będącego zasobem, po który sięga się w obliczu opresyjnych praktyk. W związku z tym w artykule poświęcono temu zagadnieniu szczególną uwagę. Całości analizy dopełnia refleksja nad wyzwaniem, jakie stoją

---

* Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9784-6501>, e-mail: malgorzata.ciczkowska@uwm.edu.pl

przed edukacją do pracy socjalnej, poprzez którą dąży się do uaktywniania kompetencji oporowych nie tylko osób wspieranych, ale również samych profesjonalistów. Analizy treści dokonano na podstawie przeglądu polskiej i zagranicznej literatury ukazującej problematykę oporu w odniesieniu do pracy socjalnej.

Słowa kluczowe:

opór, opór indywidualny, opór wynikający z relacji pomagania, opór wobec lokalnych praktyk i polityk, praca socjalna, pracownik socjalny, użytkownik usług społecznych

Abstract

This paper attempts to analyse the concept of resistance in social work. The category of resistance is characterized by a multiplicity of meanings, which means that it is understood in many ways, depending on civilizational and cultural contexts. Reflections on the concept of resistance in the humanities and social sciences are neither simple nor straightforward, as each discipline has its own view of this category. The analyses carried out in this study are interdisciplinary, but the point of reference is social pedagogy and social work developed by it. The aim of the article is to present the achievements of the category of resistance, taking into account three ways of interpreting it: as an individual reaction of the person receiving the help, as a reaction of the person receiving the support to the relationship with the professional, as a reaction of the participants of the social welfare system to local practices, institutional and governmental policies. In the discourse of social work, it is more common to see resistance as an individual reaction and a reaction to contact with a professional, and less so as a manifestation of subjective orientation, which is a resource to reach for in the face of oppressive practices. Therefore, the article devotes special attention to this issue. The whole analysis is complemented by a reflection on the challenges faced by social work education, through which the aim is to activate the resistance competences not only of the people supported, but also of the professionals themselves. The content analysis was based on a review of Polish and foreign literature presenting the issue of resistance in relation to social work.

Keywords:

resistance, individual resistance, resistance resulting from helping relationships, resistance to local practices and policies, social work, social worker, service user

1. WSTĘP

Opór jest jedną z tych kategorii, które charakteryzuje wielość koncepcji i rozumienia, co powoduje trudność w definiowaniu tego pojęcia. Nie sposób przedstawić pełnego oglądu tej koncepcji, bo jej znaczenie zmienia się w zależności od kontekstu, w jakim występuje. Dlatego rozważania o oporze w obszarze nauk humanistycznych i społecznych nie są ani proste, ani jednoznaczne. W związku z tym, że opór jest kategorią interdyscyplinarną, analizy prowadzone w niniejszym artykule też mają taki charakter. Stąd odwołuję się do ujęć tej koncepcji w obszarach nauk filozoficznych, socjologicznych, psychologicznych i pedagogicznych. Jednakże punktem odniesienia dla wyeksponowania kontekstów podjętej tematyki stały się przede wszystkim pedagogika społeczna oraz rozwijana przez nią kategoria pracy socjalnej.

Obecność oporu w literaturze dotyczącej pracy socjalnej ujawnia kontrastujące ze sobą perspektywy teoretyczne. Z jednej strony powszechne stosowanie tego terminu wiąże się z jego psychologicznym znaczeniem, określanym jako niechęć do zmiany, oporność na zmianę (Forrester et al., 2012; Bielska, 2013; Strier & Breshtling, 2016). Opór może przybierać w tym kontekście wiele form, takich jak: przyjmowanie odmiennych perspektyw w interpretacji problemów przez osoby korzystające z pomocy, odmowa udziału w programach interwencyjnych, ambiwalencja w przestrzeganiu przepisów dotyczących oferowanego wsparcia, bierna agresja, niechęć do zmiany zachowania lub niechęć do rozpoznawania zachowań ryzykownych (Arkowitz, 2002; Strier & Breshtling, 2016). Opór jest wówczas traktowany jako coś, co należy zmniejszyć czy przezwyciężyć. W literaturze proponowane są zatem różne strategie radzenia sobie z nim. W pracy socjalnej szczególną rolę w tym obszarze odgrywają takie koncepcje pracy jak podejście skoncentrowane na rozwiązaniach (Berg, 1994; Krasiejko, 2010, 2011; Szczepkowski, 2010) oraz dialog motywujący (Rollnick & Miller, 1995). Z drugiej strony literatura dotycząca pracy socjalnej przedstawia alternatywny pogląd na opór, oparty na koncepcjach filozoficznych i socjologicznych. W tym ujęciu opór jest postrzegany jako akt przeciwdziałania przymusowym praktykom kontroli społecznej i opresyjnym sposobom sprawowania stosunków władzy oraz zajmuje ważne miejsce w rozważaniach z obszaru krytycznej pracy socjalnej (Fook, 1993). Ponadto rozumiany jest jako model stymulowania rozwoju kompetencji oporowych przez podmioty wspomagane. Takie spojrzenie łączy się również z teorią empowermentu (por. Bielska, 2013).

Odwołując się do powyżej zasygnalizowanych ujęć, w prezentowanym artykule podjęto próbę analizy kategorii oporu. Namysł nad tym zagadnieniem ujęty został

w następującym pytaniu badawczym: Jakie są sposoby postrzegania oporu w teorii i praktyce pracy socjalnej? Poszukując odpowiedzi na to pytanie, wykorzystano metodę *desk research*. Polega ona na poszukiwaniu i analizie danych zastanych – jakościowych i ilościowych – pochodzących z istniejących źródeł, które mogą być przydatne z punktu widzenia poruszanego tematu (por. Makowska & Boguszewski, 2013, s. 18). W tym celu przeanalizowane zostały bazy danych zawierające artykuły, rozdziały w książkach oraz książki z zakresu pracy socjalnej. Strategia wyszukiwania obejmowała takie słowa kluczowe i wyrażenia jak: „opór”, „praca socjalna”, „pracownik socjalny”. Na podstawie analizy danych o charakterze jakościowym określono trzy sposoby rozumienia oporu: 1) opór jako indywidualna reakcja osoby korzystającej z pomocy, 2) opór jako reakcja osoby wspieranej na relację z profesjonalistą, 3) opór jako reakcja uczestników systemu pomocy społecznej wobec lokalnych praktyk, polityk instytucjonalnych i rządowych. We współczesnej literaturze dotyczącej pracy socjalnej bardziej upowszechnione są dwa pierwsze sposoby postrzegania koncepcji oporu. W związku z tym w niniejszym artykule szczególny akcent położony został na mniej rozpoznaną w polskich realiach pracy socjalnej problematykę oporu, w której jest on traktowany jako zasób wykorzystywany w przeciwstawianiu się opresywnym praktykom. Analizy treści dokonano na podstawie przeglądu polskiej i zagranicznej literatury ukazującej zagadnienie oporu w odniesieniu do pracy socjalnej.

2. OPÓR JAKO INDYWIDUALNA REAKCJA OSOBY KORZYSTAJĄCEJ Z POMOCY

W dyskursie profesjonalnej pracy socjalnej dominującym sposobem rozumienia oporu jest postrzeganie go jako indywidualnej reakcji osoby wspieranej, a także pochodnej motywów przez nią nieuświadomionych (Miller, 2003; Forrester et al., 2012; Juhila et al., 2014; Kowalczyk et al., 2014). Wyjaśnień mechanizmów wywołujących reakcje oporowe użytkowników usług społecznych¹ dostarczają różne nurty psychoterapeutyczne. W psychologii klinicznej kategoria oporu jest najczęściej podejmowana na gruncie teorii i praktyki psychoanalizy oraz terapii psychodynamicznej. Opór traktuje się jako doświadczenie osoby pragnącej uniknąć trudności związanych ze zmianą (Kottler, 2003; Watson, 2011; Forrester et

¹ We współczesnym dyskursie pracy socjalnej, a szczególnie w jego partycypacyjnym ujęciu, pojawiły się nowe określenia na osoby korzystające z pomocy społecznej. Upowszechniony termin „klient”, jako potencjalnie stygmatyzujący i paternalistyczny, został zastąpiony mianem „usługobiorca”/„użytkownik usług społecznych” (Geregová & Frišaufová, 2020).

al., 2012). Postrzegany jest on w kategoriach konfliktu wewnątrzpsychicznego, spowodowanego przez wyparte, nierozwiązane problemy mające swoje źródło we wczesnych doświadczeniach życiowych człowieka. Opór często przyjmuje postać nieświadomych konfliktów, blokujących możliwość swobodnego wyrażania myśli, emocji, fantazji, popędów, motywów, zachowań związanych z problematyczną sytuacją. Taki stan może być interpretowany również jako przejaw postawy obronnej podmiotu, ponieważ zapewnia mu ochronę przed dyskomfortem wynikającym z bolesnych przeżyć leżących u źródeł problemów (Wieteska, 2017). Przedstawiciele nurtu psychoanalitycznego wprowadzili pojęcie mechanizmów obronnych, aby wyjaśnić, w jaki sposób jednostki są w stanie uniknąć konfrontacji z takimi trudnościami (Freud, 1994). Z kolei nurt poznawczo-behawioralny dokonuje konceptualizacji oporu w kategoriach nierealizowania zaleceń terapeutycznych mających wspomóc osobę w osiągnięciu wcześniej założonych celów. Traktuje się go jako nieodłączny element procesu zmiany i dąży do oddzielenia od kontekstowych aspektów relacji pomocowej na rzecz powiązania go z mechanizmami intrapsychicznymi. Służy temu nauczanie jednostki identyfikowania, kwestionowania i zmiany własnych irracjonalnych przekonań (Pasikowski, 2014; Strier & Breshtling, 2016; Bielska, 2017).

Odwołując się do rozumienia opisywanej kategorii w nurtach psychoterapeutycznych, można wskazać, iż jednostce doświadczającej oporu przed zmianą często towarzyszą poczucie zagrożenia i lęku, a także dwa przeciwstawne odczucia: obawa i nadzieja. Wynika to z tego, że zmiana może przynieść zarówno korzyści, jak i utrudnienia, a nawet straty. W odniesieniu do osób korzystających z pomocy społecznej szczególnego znaczenia nabierają takie źródła oporu, jak: lęk przed nieznanym, lęk przed niepowodzeniem, przekonanie, że zmiana nie przyniesie nic dobrego. Biorąc pod uwagę, że każda zmiana wiąże się z niewiadomą, lęk przed nieznanym może wywoływać obawę, iż utraci się kontrolę – a w efekcie opór. Pojawia się zwykle wówczas, gdy osoba nie czuje się bezpiecznie, nie odczuwa potrzeby zmiany, a także znajduje się pod presją. Łączy się to również z nieświadomością negatywnych konsekwencji doświadczania trudnej i problemowej sytuacji oraz brakiem wiedzy w tym zakresie (Kowalczyk et al., 2014; Ciczowska-Giedziun, 2020). Stan ten charakterystyczny jest dla opisywanej w podejściu skoncentrowanym na rozwiązaniach tzw. relacji goszczenia (por. Krasiejko, 2010, 2011). Lęk przed niepowodzeniem – kolejna przyczyna oporu – wiąże się z obawą, czy uda się wprowadzić zmiany i czy dysponuje się niezbędnymi w tym celu kompetencjami i umiejętnościami. Może to generować takie odczucia, jak: apatia, niechęć, bezsilność. Innym źródłem oporu jest przekonanie jednostki, że działanie przyniesie gorsze rezultaty i zakłóci dotychczasowy styl funkcjonowania. Osobom

korzystającym z pomocy społecznej sposób, w jaki żyją, jest bowiem znany, czują się one bezpiecznie, nawet jeśli pewne kwestie niedomagają. Łatwiej jest zaakceptować trudną, lecz znaną sytuację, niż podejmować się zmiany na podobno lepsze, ale nieznanie (Ciczkowska-Giedziun, 2020). W opisanych sytuacjach opór u jednostek może przyjmować różne postaci: jawny vs. ukryty oraz świadomy vs. nieuświadomiony (Kowalczyk et al., 2014). Zasygnalizowane formy oporu często ujawniają się w relacjach z pracownikiem socjalnym czy asystentem rodziny, o czym mowa będzie w kolejnej części artykułu.

3. OPÓR JAKO REAKCJA OSOBY WSPIERANEJ NA RELACJĘ Z PROFESJONALISTĄ

Wiele miejsca w dyskursie pracy socjalnej zajmuje również analizowanie oporu jako reakcji osoby wspieranej na relację z profesjonalistą. Innymi słowy – opór staje się wynikiem procesu zachodzącego w interakcjach pomiędzy ludźmi (Przybyła-Basista, 2017). Może powodować, że sytuacja pomocowa jest postrzegana przez jednostkę jako zagrażająca jej. Konsekwencją tego staje się niechęć do zmiany (Bielska, 2013). To typowe psychologiczne zjawisko określane mianem reaktancji, które wyjaśnia Jack Brehm. Koncepcja ta polega na tym, że u jednostki wzbudzają się motywacja i emocje skłaniające do odzyskania wolności, która jest eliminowana bądź zagrożona eliminacją (Brehm, 1966; podaję za: Rokowska, 2008). Ujęcie to stanowi tło zrozumienia zachowań człowieka dążących do przywrócenia ograniczonej lub zabranej mu wolności (Gumienny, 2018). Jednostki opierają się zwykle wtedy, gdy czują się naciskane przez praktyka. Sygnalizuje to brak harmonii w relacji między profesjonalistą a osobą wspieraną, co wynika z braku zaufania do specjalisty i wiążącej się z tym obawy jednostki przed „represjami” z jego strony. Opór staje się wówczas reakcją na jego zachowanie. Sytuacja ta powoduje, że jednostka, zamiast myśleć o zmianie, całą swoją energię spożytkowuje na obronę swoich racji, szczególnie w przypadkach, gdy proponowane rozwiązania godzą w jej poczucie wolności i postrzegane są jako niesprawiedliwe, wywołujące nieprzyjemne emocje i dyskomfort (por. Ciczkowska-Giedziun, 2020).

Zachowanie pracownika socjalnego czy asystenta rodziny samo w sobie może być ważnym czynnikiem wywołującym opór u osoby wspieranej. Istotne jest zatem upewnienie się, że tak nie jest lub że wkład ten jest ograniczony do minimum. Kluczowe umiejętności związane z minimalizowaniem oporu to te z obszaru umiejętnego słuchania. Praktycy, którzy zdają się okazywać szacunek i empatię oraz którzy regularnie zadają pytania otwarte i wyrażają refleksje, aby sprawdzić,

czy rozumieją sytuację osoby korzystającej z pomocy, budzą w jej mniemaniu mniejszy opór niż ci, którzy przyjmują pozycję eksperta, próbują argumentować lub przekonywać do zmiany albo którzy są wyraźnie konfrontacyjni. Empatia, umiejętność słuchania i nieoceniająca postawa zawsze były uznawane za ważne kryteria pracy socjalnej. Kluczem do skutecznego działania zaś staje się okazanie zrozumienia punktu widzenia osoby wspieranej (Forrester et al., 2012), a także szacunku wobec jej prawa do własnych wyborów. Dbałość o wolność osoby korzystającej z pomocy i jej możliwość decydowania o sobie może zmniejszyć opór, szczególnie gdy jednostka dostrzeże, że jej wolność jest przez profesjonalistę szanowana (Ciczowska-Giedziun, 2020).

Opór w analizowanym ujęciu należy traktować zatem nie jako stałą cechę osoby sięgającej po pomoc, ale jako jej reakcję na okoliczności, w których się znalazła. U podłoża zachowań oporowych osób korzystających z pomocy często tkwią: brak zaufania do systemu, do profesjonalistów, czy złe doświadczenia wynikające z dotychczasowych relacji z przedstawicielami służb społecznych. Do oporu może dochodzić wtedy, gdy perspektywa postrzegania problemu jednostki jest odmienna u użytkownika usług społecznych i u profesjonalisty czy instytucji, którą on reprezentuje. Taka postawa osoby wspieranej wiąże się z brakiem aprobaty dla profesjonalisty oraz proponowanych przez niego rozwiązań i przyjmuje formę oporu pragmatycznego, opisywanego przez Ewę Bilińską-Suchanek (2000). Autorka wskazuje jeszcze inne formy oporu, np. zawieszenie, które polega na akceptacji dominacji profesjonalisty i jednoczesnym odrzucaniu proponowanych przez niego rozwiązań. Ten rodzaj oporu określany jest mianem oporu akomodacyjnego. Polega on na oscylowaniu jednostki między konformizmem a zachowaniami opozycyjnymi. Postawa ta skutkuje tendencją do podporządkowywania się normom przy braku ich wewnętrznej akceptacji. Ponadto Bilińska-Suchanek wskazuje opór bierny, który wiąże się z izolacją jednostki (hamuje ona swoją aktywność, co wynika z wycofania się z przestrzeni społecznej), oraz opór agresywny, wyrażający się pod postacią agresywnych zachowań względem władzy profesjonalistów i proponowanego procesu pomagania.

W pracę z osobą sięgającą po pomoc należy wpisać prawdopodobieństwo oporu z jej strony. Wynika to w dużej mierze z tego, że gdyby nie istniał opór przed zmianą, wówczas wsparcie byłoby zbędne (Forrester et al., 2012). Interwencje pomocowe powinny zatem opierać się na zrozumieniu oporu, poznaniu jego źródeł i pracy z nim. Koncepcje, które na to pozwalają, to dialog motywujący (DM) oraz podejście skoncentrowane na rozwiązaniach (PSR). DM jest modelem, który powstał jako alternatywa dla dyrektywnych stylów pracy i jest metodą polegającą na wyzwaniu wewnętrznej motywacji do zmiany u osób o niskim jej

poziomie oraz wzmacnianiu jej. W metodzie tej pozwala się klientom otwarcie wyrażać swoją ambiwalencję, aby poprowadzić ich do zadowalającego rozwiązania problemu sprzecznych motywacji w celu ułatwienia pożądanых zmian zachowania (Rollnick & Miller, 1995; Markland et al., 2005). Próba bezpośredniego przekonania klienta do zmiany będzie nieskuteczna, ponieważ pociąga za sobą konieczność opowiedzenia się za jedną stroną konfliktu, którego klient już doświadcza. W rezultacie może on przyjąć przeciwną postawę, ujawniając opór przed zmianą, co będzie skutkowało zwiększeniem się jego odporności i zmniejszeniem prawdopodobieństwa osiągnięcia pożądanых efektów. Dlatego ważnym celem DM jest rozbudzenie wewnętrznej motywacji klienta do zmiany, która wynika z jego osobistych celów i wartości. Dialog motywujący można potraktować jako model komunikacji – z powodu postulowanych w nim metod skupiania się na rozpoznaniu i wykorzystaniu wartości, celów i strategii klienta oraz szacunku do jego autonomii (Forrester et al., 2012).

W podejściu skoncentrowanym na rozwiązaniach użytkownicy usług społecznych są zachęceni do znalezienia rozwiązań, które pasują do ich światopoglądu. Innymi słowy – wnoszą do procesu pomagania swój unikalny system wartości, swoje doświadczenia, zasoby i możliwości, natomiast profesjonalista – wiedzę, aspiracje, warunki pracy. Zatem proces pomagania w tej konwencji sprowadza się nie tyle do poszukiwania „prawdziwej” wiedzy o doświadczaniu problemu przez człowieka, ile do poszukiwania „użytecznych” interpretacji rzeczywistości osoby doświadczającej problemu w celu poprawy jej sytuacji. Nie ma w tym przypadku potrzeby rozstrzygania, jak jest naprawdę. Nowe, korzystniejsze znaczenia sytuacji problemowej dla człowieka stają się podstawą procesu pomagania – procesu, który opiera się na pytaniach o relacje z innymi, z samym sobą, o to, co jest ważne w życiu człowieka, a także jaki jest współdziałal jednostki w zmianie (Szczepkowski, 2015).

W tej konwencji pracy próba zrozumienia perspektywy osoby wspieranej jest ważna, szczególnie w pierwszej fazie tworzenia relacji pomocowej. Wiąże się to z poznawaniem i używaniem jej języka, rozmową poza problemem, odkrywaniem różnych obszarów życia osób potrzebujących wsparcia, zadawaniem pytań o ich potrzeby, a także z akceptacją perspektywy użytkownika usług społecznych. Przyjęcie perspektywy osoby wspieranej ujawnia szacunek profesjonalistów wobec decyzji osób, z którymi pracują, często też daje szansę na załagodzenie trudnych momentów we współpracy. Innymi słowy – opór użytkownika usług społecznych, który może wynikać z dbałości o własną wolność i możliwość decydowania o sobie, może się zmniejszyć, gdy dostrzeże on, że jego perspektywa jest przez specjalistę szanowana. Jeśli jednak jednostka cechuje się oporem wobec

współpracy z profesjonalistą, wówczas traktuje się ów opór jako rodzaj swoistego zaproszenia do współpracy, ale na zasadach osoby wspieranej (Krasiejko, 2010; Ciczowska-Giedziun, 2020). Punktem wyjścia staje się zatem nie tyle walka z oporem, ile rozpoznanie jego źródeł i podjęcie pracy na zasadach osoby wspieranej, a więc przyjęcie perspektywy jej, a nie własnej czy instytucji, którą reprezentuje profesjonalista.

4. OPÓR JAKO REAKCJA UCZESTNIKÓW SYSTEMU POMOCY SPOŁECZNEJ NA LOKALNE PRAKTYKI, POLITYKI INSTYTUCJONALNE I RZĄDOWE

W dyskursie pracy socjalnej istnieje inny, alternatywny pogląd na opór, oparty głównie na koncepcjach filozoficznych i socjologicznych. Działania oporowe stają się w nim reakcją na lokalne praktyki, polityki instytucjonalne i rządowe (por. D'Cruz et al., 2007; Juhila et al., 2014). Namysł nad takim ujęciem oporu opiera się na krytycznej analizie dyskursu, odwołującej się przede wszystkim do prac Michela Foucaulta (1980, 1981), a w aspekcie socjologicznym rozwijany jest w ramach teorii radykalnej, stanowiąc swoistą kontynuację teorii reprodukcji ekonomicznej, kulturowej, społecznej (por. Bielska, 2017). W tym ujęciu opór postrzegany jest jako działanie o charakterze sprzeciwu, jako akt przeciwdziałający przymusowym praktykom kontroli społecznej i opresyjnym sposobom sprawowania stosunków władzy. Tak rozumiana koncepcja oporu jest konstytutywnym elementem krytycznej, antydyskryminacyjnej i radykalnej pracy socjalnej (Fook, 1993).

Ujęcie to stanowi przeciwwagę dla dominującego poglądu, według którego analizowaną koncepcję postrzega się jako konfrontację między użytkownikami usług społecznych a profesjonalistami spowodowaną przez opornych użytkowników. W analizowanym podejściu praktyków i osoby korzystające z pomocy traktuje się inaczej – to sojusznicy, którzy wspólnie przeciwstawiają się opresyjnym strukturom społecznym, ideologiom i etykietowaniu powodującym nierówności. Zamiast definiować opornych klientów jako zachowujących się nieodpowiednio, określa się ich jako silnych i mających prawo do występowania w swoim imieniu (Payne, 1997; Adams et al., red., 2002; Juhila et al., 2014).

Przedstawiciele służb społecznych oraz użytkownicy usług społecznych nie mogą jednak całkowicie ignorować ani odrzucać polityk instytucjonalnych i rządowych, lecz mogą się im przeciwstawić za pomocą wielu subtelnych środków, a czasem w bardziej jawny sposób, w codziennych interakcjach na poziomie instytucjonalnym (Juhila et al., 2014). Zadaniem profesjonalistów staje się zatem wspieranie wysiłków osób korzystających z pomocy, mające na celu wzmocnienie

ich siły, poprzez stawianie oporu wobec stosunków władzy, a nawet ich podważanie, nie zaś nakłanianie ich do życia zgodnego z wartościami i zachowaniami klasy średniej. Oprócz tego specjaliści sami muszą się aktywnie zająć relacjami władzy. W innym przypadku istnieje ryzyko, że ich projekty emancypacyjne zawiadą, pomimo wysiłków na rzecz zwiększenia odporności osobistej i kompetencji komunikacyjnych (Guo & Tsui, 2010).

Nakreślony sposób rozumienia oporu ma swoje rozwinięcie. Ponieważ opór traktowany jest zwykle jako akt działania podejmowany przez wolną jednostkę, którego celem jest przeciwstawianie się zewnętrznej dominacji, staje się trudniejszy wówczas, gdy dominacja ma charakter rozproszony i pozytywny (Gofron, 2010). Na podstawie prac Foucaulta (1980, 1981) możemy założyć, że opór jest zawsze obecny tam, gdzie sprawowana jest władza, co sugeruje, że władza i opór łącznie definiują sprawczość. Opór w sensie foucaultowskim jest też rozumiany jako walka o wyzwolenie się z podporządkowania. Ponadto francuski myśliciel zasugerował, że opór jest trudniejszy do uformowania w reżimach skupionych na rządomości, w których techniki władania są sukcesywnie zmieniane z jawnie przymusowych na bardziej subtelne i podstępne (por. Zembylas, 2003). Mechanizmy rządomyślne zwykle pozostają ukryte dla szerokiej populacji. Radzenie sobie z czymś, czego się nie widzi, stanowi trudność. To świadczy o skuteczności władzy rządomyślnej, która nie jest postrzegana jako władza i dzięki temu nie wywołuje oporu (Granosik, 2018). Ten rodzaj rządzenia skutecznie eliminuje opór i powoduje, że jednostki tracą zdolność do jego stawiania (Granosik, 2020).

Współczesna praca socjalna, osadzona w neoliberalnym dyskursie, również daje się uwodzić taktyce rządomości. Neoliberalny kontekst, w jakim funkcjonuje pracownik socjalny, osłabia nie tylko jego zdolności do działania na podstawie krytycznych ram, ale także takie wartości pracy socjalnej, jak: sprawiedliwość społeczna, wolność myśli, zaangażowanie społeczne (Morley, Macfarlane, 2014). W tej sytuacji pomocne może stać się podejmowanie krytycznej refleksji, pozwala ona bowiem zrozumieć mechanizmy neoliberalne i sformułować opór wobec ich konsekwencji. Kwestionuje również sposób generowania wiedzy i wpływ relacji władzy na ten proces (D’Cruz et al., 2007; Spector-Mersel, 2017). Pracownicy socjalni winni zdawać sobie sprawę z tego, że władza odgrywa rolę w generowaniu wiedzy, a tym samym prezentować samokrytyczne podejście do praktyki, które kwestionuje metody generowania wiedzy oraz sposób, w jaki relacje władzy wpływają na te procesy. Innymi słowy – to, co wiemy i jak wiemy, staje się przedmiotem refleksji, wraz ze świadomością, w jaki sposób relacje władzy oddziałują na tworzenie wiedzy w praktyce pracy socjalnej (D’Cruz et al., 2007). Krytyczna refleksja jest uważana za emancypacyjną metodę angażowania się

we współtworzenie zrozumienia i wiedzy (Whitaker & Reimer, 2017). Celem krytycznej refleksji jest zatem nie tylko udoskonalenie praktyki – choć z pewnością stanowi ono ważną część – ale także zakwestionowanie i zmiana dominujących relacji i struktur władzy (Morley & Macfarlane, 2014).

Wykorzystywanie krytycznej refleksji w pracy socjalnej pozwala umiejscowić się bezpośrednio w incydencie lub zdarzeniu i tym samym odkryć znaczenia i dyskursy osadzone w tworzonych sensach i narracjach ze szczególnym uwzględnieniem analizy twierdzeń dotyczących wiedzy – własnej i innych (Bay & Macfarlane, 2011). Cele wykorzystywania krytycznej refleksji w pracy socjalnej są dwojakie. Po pierwsze, praktycy, którzy takiej refleksji dokonują, mogą za pomocą procesów dekonstrukcji zbadać swoją praktykę. Dzięki temu zweryfikują, czy pracujący z nimi użytkownicy usług postrzegają ich krytyczne intencje jako wzmacniające i przeciwdziałające opresji. Po drugie, co równie ważne, refleksja krytyczna jest wykorzystywana do kwestionowania i zmieniania dominujących relacji i struktur władzy z poziomu interpersonalnego oraz do rekonstrukcji możliwości krytycznej praktyki w kontekstach, które w rzeczywistości mogą kwestionować wartości krytyczne (Morley, 2008).

Teoretycznym odwołaniem, do którego można sięgać, praktykując krytyczną refleksję, jest przywołana już koncepcja rządomyślności Foucaulta oraz namysł nad tym, jak dominujące dyskursy konstytuują sposób, w jaki nadajemy sens naszemu „życiowemu doświadczeniu”. Eksplorowane są wówczas praktyki konstytuujące kategorie tożsamościowe lub podmiotowe, wraz z relacjami władzy, które jednocześnie indywidualizują i totalizują użytkowników usług społecznych. Należy przy tym wskazać, że te nowo odkryte ramy odniesienia również wymagają krytycznej refleksji, ze względu na ich wpływ na użytkowników usług społecznych. Proces ten tworzy alternatywne podejście w praktyce pracy socjalnej oraz ułatwia debatę na temat praktyk wolności, autonomii i odpowiedzialności społecznej (Bay & Macfarlane, 2011).

W (edukacji do) pracy socjalnej można sięgnąć po model krytycznej dekonstrukcji i rekonstrukcji autorstwa Jan Fook (2016). Model ten opiera się na czterech etapach. Są to: 1) krytyczna dekonstrukcja, czyli poszukiwanie sprzeczności, rozmaitych perspektyw i interpretacji; 2) opór, polegający na odmowie akceptacji różnych aspektów dominujących dyskursów, które pozbawiają władzy i czasem czynią sytuację beznadziejną, a także udziału w nich; 3) wyzwanie, polegające na identyfikacji oraz określeniu istnienia i działania dyskursów ukrytych, zmystyfikowanych czy z góry zakładanych; 4) rekonstrukcja, opierająca się na sformułowaniu nowego dyskursu, nowej narracji, jak również zmianie strukturalnej. Model ten pozwala na podjęcie krytycznego stanowiska, skłaniającego do ponownego

przemyslenia tego, jak dyskursywnie konstruowane są znaczenia i praktyki, z uwzględnieniem wpływu władzy na interakcje międzyludzkie oraz skutków określonych zachowań, interpretacji i ukrytych założeń w pracy z osobami potrzebującymi wsparcia (por. Boryczko, 2018). Kluczowe jest zatem umiejscowienie refleksyjnej praktyki w krytycznych ramach analizy. Tylko takie ujęcie pozwoli wydobyć transformacyjny potencjał praktyki pracy socjalnej (por. Ciczkowska-Giedziun, 2023).

5. ZAKOŃCZENIE

Przytoczone analizy ukazują, że w codziennej praktyce pracy socjalnej opór może przybierać wiele form, mieć różne cele, funkcje i znaczenia, w zależności od kontekstu jego występowania. Ponadto istnieje wiele ram teoretycznych wyjaśniających to zagadnienie. Warto też podkreślić, że zachowania oporowe, choć stanowią powszechne i obecne zjawisko, nie zawsze są łatwo rozpoznawalne w działaniach społecznych. Podjęta w artykule analiza miała na celu ukazanie różnych sposobów konceptualizacji kategorii oporu. Dwa pierwsze sposoby ukazują tę koncepcję poprzez pryzmat swoistej konfrontacji, która zachodzi między użytkownikami usług społecznych a profesjonalistami, podczas gdy w trzecim sposobie obie strony stają się potencjalnymi sojusznikami. Warto jeszcze dodać, że współczesna praca socjalna, odwołując się do koncepcji pracy socjalnej opartej na zasobach oraz do koncepcji *resilience*, często redukuje pojęcie mocnych stron i zasobów osoby korzystającej z pomocy do takich kwestii jak wzmacnianie odporności czy sprężystości jednostki. Tym samym zaniedbuje kategorie oporu i buntu, które często stanowią kluczowe zasoby osób znajdujących się w niepomyślnej sytuacji.

Praca socjalna, opierając się na polskiej pedagogice społecznej, jest w stanie się temu przeciwstawić, broniąc mniejszościowych systemów wartości odwołujących się do lojalności, stabilności, wspólnotowości, emocjonalności, zakotwiczenia w tradycji (Granosik, 2020). Określając perspektywy zastosowania kierunków interpretacji kategorii oporu w pedagogice społecznej, warto odwołać się do idei empowermentu czy do rozwijania sił społecznych w ujęciu Heleny Radlińskiej (1961). Postawa człowieka wobec środowiska może zatem opierać się na twórczości oraz zdolności do podejmowania oporu. U podstaw działania o charakterze oporu znajdują się takie kompetencje jak krytyczne myślenie, krytyczna refleksja, a także dążenia emancypacyjne wyrażające się w pracy socjalnej, szczególnie za pośrednictwem idei empowermentu (por. Bielska, 2013).

Wyzwania, jakie stoją przed pracą socjalną w odniesieniu do analizowanej koncepcji, są liczne. Jeśli założymy, że misję pracy socjalnej stanowią działania emancypacyjne, służące wzmocnieniu pozycji osób bezbronnych, znajdujących się w trudnej sytuacji, i umożliwieniu im odnalezienia się, to należy uznać, że problematyka oporu staje się uzasadnioną częścią rozwoju repertuaru zawodowego pracowników socjalnych. A jednak w wielu przypadkach w programach kształcenia do pracy socjalnej pomijane są treści służące zdobywaniu wiedzy, umiejętności i kompetencji w zakresie identyfikowania, wspierania lub stymulowania oporu użytkowników usług społecznych wobec ucisku.

Przed uczelniami kształcącymi przyszłych pracowników socjalnych stoją zatem ważne zadania związane z edukowaniem w obszarze interpretowania oporu w bardziej kontekstualny, polityczny sposób. Chodzi również o zapewnienie możliwości zdobywania wiedzy, umiejętności i kompetencji potrzebnych do identyfikowania, a także rozwijania oporu własnego oraz użytkowników usług społecznych. Zagadnienie oporu zasługuje na uwagę nie tylko w edukacji i praktyce z zakresu pracy socjalnej, ale też w badaniach. Przytoczone analizy ujawniają konieczność prowadzenia dalszych badań nad oporem, których celem może być poznanie jego rodzajów występujących w praktyce pracy socjalnej w odniesieniu np. do realizowanych przez nią celów i wartości.

Bibliografia

- Adams, R., Dominelli, L., Payne, M. (red.) (2002). *Critical practice in social work*. Palgrave.
- Arkowitz, H. (2002). Toward an integrative perspective on resistance to change. *Psychotherapy in Practice*, 58, 219–227.
- Bay, U., Macfarlane, S. (2011). Teaching Critical Reflection: A Tool for Transformative Learning in Social Work? *Social Work Education*, 30(7), 751–753.
- Berg, I.K. (1994). *Family-based services: A solution-focused approach*. W.W. Norton & Company.
- Bielska, E. (2013). *Koncepcje oporu we współczesnych naukach społecznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Bielska, E. (2017). Opór: jego interdyscyplinarny charakter, sieć pojęć i perspektywy teoretyczne (wybrane ujęcia). *Chowanna*, 2, 19–32.
- Bilińska-Suchanek, E. (2000). Opór wobec szkoły: dorastanie w perspektywie paradygmatu oporu. Studium socjopedagogiczne. Wydawnictwo Uczelniane PAP.
- Boryczko, M. (2018). Teoria przecięć – myślenie krytyczne – Teoria Kodów Legitymizacji. O zastosowaniach teorii w kontekście analizy aktywności edukacyjnej studentów pracy socjalnej. *Praca Socjalna*, 2(33), 97–116.
- Brehm, J. (1966). *Psychological reactance*. Academic Press.

- Ciczkowska-Giedziun, M. (2020). *Podmiotowość w pracy socjalno-wychowawczej z rodziną: studium fenomenograficzne doświadczeń asystentów rodziny*. Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Ciczkowska-Giedziun, M. (2023). Podejście refleksyjne w (edukacji do) pracy socjalnej. W: H. Kędzierska, M. Maciejewska, J. Ostroch-Kamińska (red.), *Pedagogika wobec wyzwań współczesnego świata* (s. 171–184). Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
- D’Cruz, H., Gillingham, P., Melendez, S. (2007). Reflexivity, its Meanings and Relevance for Social Work: A Critical Review of the Literature. *British Journal of Social Work*, 37(1), 73–90.
- Fook, J. (1993). *Radical casework: A theory of practice*. Allen and Unwin.
- Fook, J. (2016). *Social work: a critical approach to practice*. Sage Publications Ltd.
- Forrester, D., Westlake, D., Glynn, G. (2012). Parental resistance and social worker skills: towards a theory of motivational social work. *Child and Family Social Work*, 17, 118–129.
- Foucault, M. (1980). Power/knowledge: Selected interviews and other writings (1972–1977), ed. C. Gordon. Pantheon Books.
- Foucault, M. (1981). *The History of Sexuality. Volume I: An Introduction*. Penguin.
- Freud, Z. (1994). *Wstęp do psychoanalizy* (wyd. 6). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Geregová, M., Frišaufová, M. (2020). People with experience of long-term drug use and homelessness teaching with us: experts by experience participation in university social work education. *Social Work Education*, 39(3), 315–328.
- Gofron, B. (2010). Podmiotowość jako treść postmodernistycznego dyskursu pedagogicznego. *Podstawy Edukacji*, 3, 51–77.
- Granosik, M. (2018). Pożegnanie z Foucaultem. Governmentality i praca socjalna. *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, 19(3), 169–188.
- Granosik, M. (2020). Praca socjalna wobec pedagogizacji życia społecznego – ujęcie krytyczne. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia*, XXXIII(1), 11–26.
- Gumienny, B. (2018). Opór jako fenomen interdyscyplinarny: inspiracje dla pedagogiki specjalnej. *Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej*, 22, 239–258.
- Guo, W., Tsui, M. (2010). From resilience to resistance: A reconstruction of the strengths perspective in social work practice. *International Social Work*, 53(2), 233–245.
- Juhila, K., Caswell, D., Raitakari, S. (2014). Resistance. W: Ch. Hall, K. Juhila, M. Matarese, C. van Nijnatten (red.), *Analysing Social Work Communication: Discourse in practice* (s. 117–135). Routledge.
- Kottler, J.A. (2003). *Opór w psychoterapii: Jak pracować z trudnym klientem?* Tłum. A. Rozwadowska. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kowalczyk, B., Kowalczyk, J., Karczewska, A. (2014). *Pracownik socjalny w perspektywie zarządzającego procesem zmiany. Wykorzystanie teorii zarządzania do rozwoju kompetencji pracownika socjalnego*. Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
- Krasiejko, I. (2010). *Metodyka działania asystenta rodziny. Podejście skoncentrowane na rozwiązaniach w pracy socjalnej*. Wydawnictwo Naukowe Śląsk.

- Krasiejko, I. (2011). Praca socjalna w praktyce asystenta rodziny. Przykład podejścia skoncentrowanego na rozwiązaniach. Wydawnictwo Naukowe Śląsk.
- Makowska, M., Boguszewski, R. (2013). Analiza danych zastanych – zagadnienia wstępne. W: M. Makowska (red.), *Analiza danych zastanych. Przewodnik dla studentów* (s. 9–31). Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Markland, D., Ryan, R.M., Tobin, V.J., Rollnick, S. (2005). Motivational interviewing and self-determination theory. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24(6), 811–831.
- Miller, G. (2003). ‘Writers’, clients’, counsellors’ and readers’ perspectives in constructing resistant clients’. W: C. Hall, K. Juhila, N. Parton, T. Pösö (red.), *Constructing clienthood in social work and human services* (s. 193–207). Jessica Kingsley Publishers.
- Morley, Ch. (2008). Teaching Critical Practice: Resisting Structural Domination through Critical Reflection. *Social Work Education*, 279(4), 407–421.
- Morley, Ch., Macfarlane, S. (2014). Critical social work as ethical social work: using critical reflection to research students’ resistance to neoliberalism. *Critical and Radical Social Work*, 2(3), 337–355.
- Pasikowski, S. (2014). Opór indywidualny. Teorie, klasyfikacje i diagnozowanie w ujęciu psychologicznym. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 68(4), 39–62.
- Payne, M. (1997). *Modern social work theory* (wyd. 2). Macmillan.
- Przybyła-Basista, H. (2017). Niechęć do uczestniczenia w procesie psychoterapii i mediacjach rodzinnych: opór i jego przyczyny. *Chowanna*, 2, 33–56.
- Radlińska, H. (1961). *Pedagogika społeczna*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rokowska, A. (2008). Opór psychologiczny młodzieży: rola źródła i kierunku presji społecznej w kwestii ujednolicenia ubioru w szkole. *Psychologia Rozwojowa*, 13(2), 47–56.
- Rollnick, S., Miller, W.R. (1995). What is motivational interviewing? *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 23(4), 325–334.
- Spector-Mersel, G. (2017). Life Story Reflection in Social Work Education: A Practical Model. *Journal of Social Work Education*, 53(2), 286–299.
- Strier, R., Breshnling O. (2016). Professional Resistance in Social Work: Counterpractice Assemblages. *Social Work*, 61(2), 111–118.
- Szczepkowski, J. (2010). *Praca socjalna. Podejście skoncentrowane na rozwiązaniach*. Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Szczepkowski, J. (2015). Źródła podejścia skoncentrowanego na rozwiązaniach – inspiracje i implikacje dla praktyki pomocowej. *Rozwiązania*, https://centrumrozwiazan.pl/wp-content/uploads/2018/07/jacek_szczepkowski_-_zrodla_tsr.pdf.
- Watson, J. (2011). Resistance is futile? Exploring the potential of motivational interviewing. *Journal of Social Work Practice*, 25(4), 465–479.
- Whitaker, L., Reimer, E. (2017). Students’ conceptualisations of critical reflection. *Social Work Education*, 36(8), 946–958.
- Wieteska, A. (2017). Opór w terapii psychodynamicznej dorosłych, dzieci i młodzieży. *Chowanna*, 2, 57–70.
- Zembylas, M. (2003). Interrogating “teacher identity”: emotion, resistance, and self-formation introduction, educational theory. *Educational Theory*, 53(1), 107–127.